

Laat krimpend platteland niet aan zijn lot over

Het lot van het krimpende platteland zal in Nederland waarschijnlijk in hoofdzaak worden gekoppeld aan (internationale) ontwikkelingen van schaalvergroting en intensivering in de landbouwsector en verschuivingen op de woningmarkt en vrijetijdsmarkt. De vraag is echter of dat ook een duurzamer en leefbaarder platteland oplevert. Het is beter het debat aan te gaan over de vraag welke zelfstandige waarde wij nog hechten aan het voortbestaan van de Nederlandse cultuurlandschappen en plattelandsregio's.

.....
door *Jan Kolen*
.....

Bijzonder hoogleraar Erfgoed van Stad en Land (Belvedere) aan de Vrije Universiteit en directeur van het interdisciplinaire onderzoeksinstituut CLUE (*Heritage and History of the Cultural Landscape and Urban Environment*) van de VU.

HET CULTUURLANDSCHAP EN BEVOLKINGSKRIMP

Deze bijdrage gaat over de mogelijke gevolgen van bevolkingskrimp voor het cultuurlandschap. Het begrip cultuurlandschap heeft in de afgelopen jaren een zeer brede betekenis gekregen en omvat onder meer de stad en het stedelijke netwerk. Hierna zal ik het begrip echter hanteren in de meer traditionele betekenis van platteland, al heeft krimp ontegenzeggelijk ook gevolgen voor (delen van) steden. Dit doe ik om het terrein vooraf enigszins af te bakenen en overzichtelijk te houden en om aandacht te vragen voor het belang van de landbouw en de rurale cultuur voor gebiedsontwikkelingen. In de afgelopen jaren zijn deze nogal eenzijdig belicht vanuit het perspectief van de stedelijke cultuur en de groei van stedelijke netwerken. Hier en daar spreek ik van plattelandschap, een term die gemunt is door de stedenbouwkundige Joks Janssen in zijn studie over de geschiedenis van planologie, stedenbouw en plattelandsontwikkeling in Zuidoost-Brabant.¹

Veranderingen horen bij het platteland. Vanaf de middeleeuwen zijn

deze veranderingen in toenemende mate beïnvloed vanuit de stad. Sinds het einde van de negentiende eeuw en vooral na de Tweede Wereldoorlog heeft de uitdijende stad ook in directe zin haar stempel gedrukt op het platteland. Binnen de uitgestrekte stedelijke netwerken van vandaag vloeien stad en platteland op veel plaatsen ongemerkt in elkaar over. Weinigen beseffen echter dat de gedaante van het platteland in de nabije toekomst óók zal veranderen door het tegenovergestelde van groeiprocessen: (bevolkings)krimp.² Dit roept voor de moderne samenleving nieuwe vragen op over de duurzaamheid en leefbaarheid van de ruimte, al is het niet de eerste keer in de geschiedenis dat het platteland te maken krijgt met krimp.

Eén van de meest voor de hand liggende misverstanden is dat bevolkingskrimp de druk op het natuur- en cultuurlandschap zal verlichten. Dit idee is echter ongegrond. Nieuwe ontwikkelingen in bijvoorbeeld vrijetijdsindustrie, landbouw, waterbeheer en wooncultuur, zullen juist vragen om een ruimtelijke herinrichting van het buitengebied, waarbij ook het plattelandskarakter als zodanig in het geding is. De precieze effecten van bevolkingskrimp op het cultuurlandschap zijn echter moeilijk te voorspellen. Enerzijds omdat ze gestalte krijgen in complexe interacties tussen lokale en regionale dynamiek en internationale (markt)ontwikkelingen, anderzijds omdat de waarde van het landschappelijk erfgoed steeds vaker wordt bepaald in de context van participatieve planning, waarbij uiteenlopende maatschappelijke partijen invloed kunnen uitoefenen op de ruimtelijke besluitvorming. Wat mensen waardevol vinden aan het platteland zal variëren met de bevolkingssamenstelling en veranderen van generatie op generatie. Voorspellen blijft in dit geval dus enigszins koffiedik kijken, al kunnen we – uitgaande van de huidige trends in het ruimtelijke beleid – veilig aannemen dat het cultuurlandschap uiteindelijk net zo ingrijpend zal transformeren onder invloed van krimp als van (stedelijke) groei.

DE OPMARS VAN HET ‘CONSUMPTIELANDSCHAP’: MYTHE OF WERKELIJKHEID?

Waar de landbouw het veld ruimt, kan het landschap aantrekkelijker worden gemaakt voor recreatie en toerisme, waarbij het boerenland een tweede leven wordt gegund als ‘landschappelijk erfgoed’. Er zijn natuurlijk voldoende plekken en regio’s waar dit al lang het geval is. Bijvoorbeeld in Kinderdijk, waar het erfgoedtoerisme zo langzamerhand aanpassingen vereist van de verkeersinfrastructuur, en in het Geuldal, waar bezoekers op een zomerse dag met duizenden tegelijk door het Zuid-Limburgse heuvel-land trekken. Maar de impact van de vrijetijdsindustrie is evengoed afleesbaar aan de algemenere agrotouristische kinder- en kampeerboerderijen

aan de rand van de stad, met hun gedifferentieerde rolmodellen op het terrein van gezond leven en werken. Er wordt gesproken van ‘consumptielandschappen’, *leisure landscapes*, en de ‘culturalisering van de ruimtelijke ordening’ om in dit soort verschijnselen te duiden in termen van algemenere ontwikkelingen.³ Overigens is het plaatselijk wegvallen van agrarische functies als belangrijkste dragers van het platteland, niet de enige factor die debet is aan de opkomst van de vrijetijdslandschappen. De verandering zit ook in de samenleving zelf, die meer en meer transformeert in een *experience society*, waarin de consumptie van belevenissen bijna net zo belangrijk is geworden als de traditionele productie van fysieke goederen.⁴ Mensen stellen daardoor andere, in bepaalde opzichten hogere eisen aan de invulling van hun vrije tijd.

Het is echter de vraag of de landbouw in krimpende regio’s zich wel altijd zo eenvoudig aan de kant laat schuiven door de vrijetijdsindustrie. Het agrarische cultuurlandschap wordt, net als andere economische sectoren, in onze tijd minstens zo sterk beïnvloed door Wall Street en Brussel als door lokale en regionale dynamiek. Volgens de Europese landschapskenners van het project ‘Euroscape 2020’ leiden de ontwikkelingen op de wereldvoedselmarkt en het Europees landbouwbeleid tot grote onderlinge verschillen in de ontwikkelingskoers van de Europese cultuurlandschappen.⁵ De algemene trend is een toenemende internationale concurrentie, intensivering en schaalvergroting, die de verschillen tussen rijke en arme regio’s binnen Europa naar verwachting alleen maar zullen doen toenemen.⁶ In bijvoorbeeld Spanje, Noord-Portugal, Griekenland en Litouwen zullen extensieve landbouwsystemen verder onder druk komen te staan, met verlies van landschappelijke kwaliteit en regionale herkenbaarheid als gevolg. Tot de slachtoffers behoort de Portugese *montado*, een gemengd systeem met extensieve beweiding, kleinschalige graanproductie en exploitatie van kurkeiken, dat (ook) populariteit geniet onder vakantiegangers en natuurreizigers. Daar tegenover staan competitieve landbouwregio’s als Italië en Zuid-Frankrijk, die in staat zijn om de voortgaande intensiveringslag en schaalvergroting wél te overleven. In beide gevallen, onderbenutting en intensivering (met het gevaar van overexploitatie), zal het landschap diepgaand veranderen en zal de variatie aan en herkenbaarheid van rurale cultuurlandschappen gemiddeld afnemen.

In Nederland kan agrarische schaalvergroting en ruimte-intensivering in een aantal regio’s worden gerealiseerd; bevolkingskrimp kan dat proces vergemakkelijken of versnellen. Nederland biedt voor schaalvergroting natuurlijk ook gunstige randvoorwaarden, zoals een vruchtbare ondergrond, goede logistieke voorzieningen, een hoge standaard van de biotechnologische kennis, ervaring met ecologische landbouw en goede

opleidingsmogelijkheden voor de moderne boer, die in veel opzichten een kenniswerker kan worden genoemd. Deze kenniswerkers onder de boeren zijn echte ondernemers; jonge boeren die het familiebedrijf voortzetten vormen een slinkende groep.

Schaalvergroting vraagt onherroepelijk om een herinrichting van het cultuurlandschap. Die kan bestaan uit kavelvergroting en de bouw van grote agrarische complexen met meer en vooral grotere bedrijfsgebouwen. Mogelijk neemt de behuizing van agrarische bedrijven in bepaalde gevallen surrealistische vormen aan, zoals de varkensflat – geen grap maar een serieus plan, dat een hogere veedichtheid in de intensieve veehouderij moet bewerkstelligen. Plannen om varkensflats te bouwen op de Maasvlakte, langs het Noordzeekanaal, in Kapel-Avezaath en Grubbenvorst hebben geleid tot protesten en conflicten.⁷ Schaalvergroting kan de concurrentiepositie van de Nederlandse landbouw versterken, maar zal op haar best een zeer selectieve uitwerking hebben in termen van omgevingskwaliteit en landschapsbehoud. In het algemeen zullen alleen de grootschalig verkavelde, robuuste landschappen bij zo'n opschaling iets van hun hoofdkenmerken kunnen bewaren. Te denken valt aan de jonge heideontginningen en de agrarische landschappen van Flevoland en de Noordoostpolder. Kleinschalige en gradiëntrijke cultuurlandschappen, met kleine kernen en fijnmazige verkavelingen en groenstructuren, lopen daarentegen de kans onherkenbaar te transformeren. Daar komt bij dat de grote agrarische ondernemingen gevoelig zijn voor de internationale marktontwikkelingen, en minder geneigd zijn de bedrijfsvoering te continueren uit sociale (familiaire) overwegingen. Ook dit kan leiden tot een hogere ruimtelijke dynamiek.

De ontwikkelingen in de landbouwsector maken in elk geval duidelijk dat de vrijetijdsindustrie zich niet vanzelf het platteland toeigent. Krimp maakt ruimte voor recreatie en toerisme, maar ook voor werklandschappen en landschappen waarin wonen, werken en recreëren elkaar in evenwicht houden. In dit laatste patroon past overigens ook de opkomst van de creatieve industrie op het platteland. Inmiddels zijn er verschillende voorbeelden van steenfabrieken en boerderijen die zijn omgedoopt tot broedplaatsen van creativiteit (meestal kunst, design en ICT).⁸

RUIMTE VOOR NIEUWE PLATTELANDBEWONERS

In gebieden met bevolkingskrimp ontstaan dus nieuwe kansen voor de landbouw, met wisselende gevolgen voor het cultuurlandschap. Deze trend kan echter plaatselijk worden ingehaald door een andere trend, die van het 'ruimtelijke wonen'. Nederlanders, en dat geldt met name voor de

hoger opgeleiden, stellen steeds hogere eisen aan hun woonomgeving. Die moet niet alleen functioneel en veilig, maar ook ruim, groen en afwisselend zijn. Gezinnen die bewust kiezen voor een gezonde levensstijl en zich dat financieel kunnen permitteren, vestigen zich dan ook het liefst op enige afstand van de stad, waar het platteland nog het meest voldoet aan dit arcadische ideaal.⁹ De woonvoorkeur van de nieuwe plattelanders verklaart waarom op veel plaatsen in het buitengebied inmiddels grote

De trend van het ruimtelijke wonen illustreert dat bevolkingskrimp paradoxaal genoeg kan leiden tot een versnelde verstedelijking van het platteland

landschapsparken ontstaan, die in feite uitbreidingen zijn van het bestaande stedelijke netwerk. De nieuwe plattelandsbewoners houden er immers niet alleen een gezond, maar in veel opzichten ook stedelijk leefpatroon op na. Ze stellen stedelijke eisen aan de infrastructuur, het aanbod van diensten en goederen, culturele voorzieningen, comfort en recreatiemogelijk-

heden, en werken vaak in de stad. Met hun consumptiepatroon dringt de stedelijke cultuur dan ook ver door op het platteland, en zullen traditionele rurale patronen snel verdwijnen of verder transformeren. De trend van het ruimtelijke wonen illustreert dat bevolkingskrimp paradoxaal genoeg kan leiden tot een versnelde verstedelijking van het platteland. Sommige (invloedrijke) beleidsmakers, planners en bouwers zien ook het Groene Hart inmiddels als zo'n potentieel landschapspark met stedelijke functies. Is het plattelandsleven daar immers niet al lang voltooid verleden tijd? En is het welbeschouwd niet asociaal om al die kostbare ruimte daar te laten verkommeren in een landschap dat al tientallen jaren op slot zit voor de goedbetalende woonconsument en recreant?

Welke consequenties deze nieuwe woontrend heeft voor het fysieke cultuurlandschap, zal in sterke mate afhangen van het planningsproces en het stedenbouwkundige concept. In Blauwestad, een goed voorbeeld in Groningen van zo'n landschapspark (in een recent artikel in *de Volkskrant* wordt gesproken van 'intratuin op grote schaal')¹⁰, breekt het stedenbouwkundig ontwerp radicaal met het oude agrarische cultuurlandschap. De 1800 geplande woningen worden hier gebouwd op ruime kavels aan en in een nieuw meer, het Oldambtmeer, dat wordt voorzien van een groene contramal van nieuw aangelegde natuurgebieden. Hoewel voor de weinige overgebleven boeren bij de totstandkoming en het beheer van het natuurgebied een belangrijke rol is weggelegd, zullen zij afscheid moeten nemen van hun vertrouwde platteland: 'Het voormalige bolwerk van de Oostgro-

ninger landarbeiders groeit via de nieuwe natuur en de goudkust als het ware aan Winschoten vast'.¹¹

In het projectplan 'De Veurse Horsten' is gekozen voor een tussenoplossing.¹² Dit plangebied maakt onderdeel uit van de Duivenvoordecorridor in Zuid-Holland, een zogenoemde rijksbufferzone met een historisch rijk en aantrekkelijk landgoederenlandschap dat de verbinding moet vormen tussen het Groene Hart en het duin- en kustlandschap. Traditionele maatregelen om dit gebied open te houden, hebben niet gewerkt. In de afgelopen decennia heeft de glastuinbouw het landschap als een olievlek bedekt. Daarom is nu gekozen voor een rood-voor-groen-ontwikkeling, waarbij de grondexploitatie de financiële middelen moet genereren voor de aanleg van het landschapspark. De beoogde nieuwbouw bestaat uit prestigieuze landhuizen, die volgens de ontwikkelende partijen (rijk, gemeenten, projectontwikkelaar) goed passen in het historisch gegroeide landgoederenlandschap. Hier kan de publiekprivate samenwerkingsconstructie echter weer roet in het eten gooien. Willen dergelijke projecten bij de dalende huizenprijzen namelijk voldoende opleveren voor de projectontwikkelaars, dan moeten — zie ook Blauwestad — misschien wel extra woningen worden bijgebouwd. Het is maar helemaal de vraag of de open, groene ruimte dan nog voldoende kan worden gegarandeerd. Het gevaar bestaat dat het middel ('rood') een doel op zich wordt en het doel ('groen') letterlijk en figuurlijk uit beeld verdwijnt.

Er zijn ook visies waarin het ruime wonen zorgvuldiger wordt ingepast in het bestaande cultuurlandschap. Een voorbeeld daarvan is de inmiddels bekende ontwerpstudie van het architectenbureau La4Sale voor Waterland en Beemster, landschappen met een hoog gehalte 'blijf van mijn lijf'.¹³ Volgens de ontwerpers kan de bebouwing ook in dit kwetsbare landschap worden uitgebreid door voort te borduren op de bebouwingstypen die van oudsher kenmerkend zijn voor het regionale cultuurlandschap, meestal lintbebouwing langs dijken en ontginningsassen, en door de nieuwe woonvormen te inspireren op de karakteristieke 'korrels' waaruit de oude bebouwingsstructuren zijn opgebouwd. Korrels zijn samenhangende gehelen van gebouwen en hun buitenruimte (huizen en tuinen, boerderijen en erven, buitenplaatsen en parken). Ruim wonen moet kunnen, als het maar gecomponeerd is op het DNA van het oude cultuurlandschap, zo luidt het devies van de ontwerpers.

WAT NU?

Pogingen om de effecten van krimp op het cultuurlandschap te voorspellen, plaatsen ons tegelijk voor een kennisvraag en een gewetensvraag. Om

met de kennisvraag te beginnen. [1] We kunnen onvoldoende aangeven hoe historische structuren en ruimtelijke kwaliteiten van het cultuurlandschap zich zullen houden onder uiteenlopende ontwikkelingsregimes (onvoldoende kennis van transformatieprocessen). [2] We hebben nauwelijks inzicht in de uiteenlopende waarderingen voor het platteland en landschappelijk erfgoed door verschillende maatschappelijke groepen, en de betekenissen en herinneringen die door die groepen worden geassocieerd met plekken en ruimten (onvoldoende kennis van de landschapsbeleving). [3] We hebben nauwelijks inzicht in de economische ontwikkelingsmogelijkheden van erfgoed in het cultuurlandschap (te weinig kosten-batenanalyses van bijvoorbeeld erfgoedtoerisme). We hebben dus meer probleemanalyses en onderzoek nodig om ruimtelijk- en erfgoedbeleid te ontwikkelen voor krimpende plattelandsregio's. Toch kunnen we de gevolgen van krimp voor het cultuurlandschap wel in grote lijnen schetsen.

Dan dringt zich de gewetensvraag op waar we met het Nederlandse landschap eigenlijk naartoe willen. Want welke keuze we ook maken uit de waarschijnlijke toekomstscenario's, steeds wordt duidelijk dat demografische krimp in Nederland grote gevolgen zal hebben voor het aanzien van het platteland. Drie factoren spelen daarbij een hoofdrol. De eerste is het geforceerde ontwikkelings- en groeidenken dat veelal de onderlegger vormt voor ruimtelijk beleid, zelfs waar we te maken krijgen met krimpverschijnselen. Ook in de erfgoedsector, het ruimtelijk ontwerp en de planvorming heeft het ontwikkelingsdenken zijn intrede gedaan met het Belvederebeleid.¹⁴ Dat heeft tot goede resultaten geleid bij gebiedsontwikkelingen waarin de herontwikkeling of herbestemming van erfgoed een aantoonbare meerwaarde heeft voor ruimtelijke kwaliteit. Het spreekt vanzelf dat het platteland — om succesvol te kunnen voortbestaan — vitale economische en sociale functies moet bezitten. Dat wil nog echter niet zeggen dat ontwikkeling per definitie resulteert in een duurzaam en leefbaar platteland.

De tweede factor kunnen we omschrijven als de esthetisering van de ruimtelijke ordening. Oplossingsrichtingen voor ruimtelijke vraagstukken worden steeds vaker verpakt in een esthetisch vertoog. Plannen voor een 'Mooier Nederland' moeten tegenwicht bieden tegen de verromming van het landschap. Met dit soort plannen wordt de indruk gewekt dat de toekomst van het cultuurlandschap vooral een kwestie is van smaakvol ontwerpen en vormgeven, en wordt de waarde van een cultuurpolitiek debat over de ruimte genegeerd.

Met de cultuurpolitieke dimensie van de ruimte komen we bij de derde factor, het bijna onbegrensde vertrouwen in marktwerking in het neoliberaal bestel. Het lot van het krimpende platteland zal in Nederland

waarschijnlijk in hoofdzaak worden gekoppeld aan (internationale) ontwikkelingen in de landbouwsector en verschuivingen op de woningmarkt en vrijetijdsmarkt. We moeten ons daarom — zowel in politieke als brede maatschappelijke zin — de vraag stellen in hoeverre we zélf, dat wil zeggen de samenleving, nog waarde hechten aan het voortbestaan van cultuurlandschappen en plattelandsregio's. Om de duurzaamheid en leefkwaliteit van het platteland te kunnen garanderen, moeten marktwerking en ontwikkelingsgerichte benaderingen in balans worden gebracht met verantwoordelijkheidsgevoel, georganiseerde betrokkenheid en rentmeesterschap. Dit kan alleen als het rijk bereid is om de regie gedeeltelijk terug te nemen, bijvoorbeeld door aangepast beleid te ontwerpen voor de Nationale Landschappen (inclusief investeringsplannen) en het stimuleren van regio-specifieke vormen van landbouw en plattelandsvernieuwing.¹⁵

Noten

- 1 J. Janssen, 2006: *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het plattelandschap in Zuidoost-Brabant, 1920-2000*, Tilburg.
- 2 Zie voor een goede probleemanalyse en creatieve oplossingsrichtingen o.a. S. van Schuppen, 2007: *Onland en geestgrond. Het mentale landschap in de ruimtelijke orde van de lage landen*, Amsterdam.
- 3 Zie o.a. H. Mommaas, 2000: De culturalisering van stad en land: van ruimtelijke ordening naar ruimtelijke vormgeving, *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* 81-5, 7-13. T. Metz, 2002: *Pret! Leisure en landschap*, Rotterdam; D. Sijmons (red.), 2008: *Greetings from Europe. Landscape and leisure*, Rotterdam.
- 4 J.B. Pine & J.H. Gilmore, 1999: *The experience economy. Work is a theatre and every business a stage*, Boston.
- 5 D. Wascher & B. Pedroli, 2008: *Blueprint for EUROSCAPE 2020. Reframing the future of the European landscape*, Brussels.
- 6 K. Helming, P. Tabbush & M. Perez-Soba (eds), 2007: *Sustainability impact assessment of land use change*, Berlin; B. Delbaere, 2003: *Environmental risk assessment for European culture: interim report*, Tilburg.
- 7 Zie bijvoorbeeld A. Slijter, 'Varkensflats op stapel', *Volkskrant* 29 mei 2007; <http://www.milieudefensie.nl/landbouw/nieuws/varkensflats>.
- 8 Een bekend voorbeeld is de monumentale boerderij Land & Zeezicht in Kamperland (Zeeland), die omgevormd is tot een 'creatief business cluster'. K. Stadhouders, 2008: *Veranderend steenbakkerijlandschap. Over representatie en herbestemming van steenfabrieken*, Manuscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam; J. Kolen, Een functionele geschiedenis, in *Op historische gronden. Erfgoed in een context van ontwerp, planning en democratie*, Utrecht, 83-104.
- 9 Zie o.a. J. Bouma, J. Opschoor & L. Groen (red.), 2008: *De toekomst van het Nederlandse landschap*, KNAW, Amsterdam.
- 10 I. Noordhof, 'Intratuin op grote schaal', *NRC Handelsblad*, 2 oktober 2008.
- 11 Idem.
- 12 www.bouwfonds.com
- 13 www.la4sale.nl
- 14 1999: *Nota Belvedere, Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag.
- 15 Zie voor een brede en goed onderbouwde visie op dit vraagstuk: J.D. van der Ploeg, 2008: *The new peasantries. Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*, London.